

יהלומים הם לנצח?

מיכל פרנקל

David De Vries, *Diamonds and War: State, Capital and Labor in British-Ruled Palestine*, New York and Oxford, Berghahn Books, 2010, 351 pages.

יהלומים ומלחמה, ספרו החשוב והמעמיק של דוד דה פריס, תורם תרומה משמעותית לדיון בשתיים מהסוגיות שלא זכו עד לאחרונה לדיון מספק בהיסטוריוגרפיה של פלשתינה המנדטורית: תרומתם של המדינה המנדטורית מחד גיסא, ושל היזמים ובעלי ההון הפרטיים מאידך גיסא, לעיצובה של החברה הישראלית בכלל ושל כלכלת היישוב והמדינה שבדרך בפרט. הספר עוקב מקרוב אחר התהפוכות שאפיינו את מיסודו של ענף חיתוך היהלומים בפלשתינה במהלך שנות הארבעים של המאה העשרים ואחר השחקנים החברתיים שהיו מעורבים בקידומו ובמיסודו של ענף זה. הוא מאתגר את התפיסה המקובלת כאילו הייתה התפתחותו של ענף היהלומים בפלשתינה המנדטורית מהלך טבעי ומתבקש, לאור מרכזיותם של היהודים בענף זה בעולם כולו וההון החברתי שעמד לרשותם, ויכול היה לאפשר להם להמשיך את פעילותם הכלכלית המוצלחת בפלשתינה. במקום הסיפור המוכר על פועלם הציוני של מומחי תעשיית היהלומים האירופים שעלו לפלשתינה כדי לבסס בה תשתית כלכלית למדינה שבדרך, שוזר דה פריס סיפור היסטורי מרתק המערב אינטרסים גאופוליטיים ותככים מקומיים על רקע מלחמת העולם השנייה, שהביאו לא רק לפריחתה המהירה של תעשיית היהלומים המקומית בשנותיה הראשונות של המלחמה, אלא גם למשברים התכופים שחוותה לקראת סוף המלחמה. הן הפריחה והן סיומה, הוא טוען, משקפות את פעילותן האסטרטגית של ממשלת בריטניה ושל נציגותה בפלשתינה, ואת התארגנותם של היזמים הפרטיים, בראשותו של עובד בן-עמי. הם שאפו לכוונן תעשייה זו על בסיס כלכלי-עסקי עצמאי, תוך ניתוק מקסימלי מן המוסדות הציוניים ומעורבותם היתרה בכינונה של הכלכלה היהודית בפלשתינה. גם שנות הצמיחה וגם שנות אי הוודאות שבאו בעקבותיה לוו ביחסי עבודה עכורים, בשביתות תכופות, ובסופו של דבר גם במעורבותם

הגוברת והולכת של המוסדות הציוניים, של הסוכנות היהודית, של התאחדות התעשיינים ושל ההסתדרות, ש'בייתו' את התעשייה אשר ביקשה להיות עצמאית, והפכו אותה לבסוף לחלק בלתי נפרד מן המפעל הציוני.

לפני שהוא פונה לתיאור מפורט של פועלם של ממשלת הוד מלכותו ותעשייני היהלומים המקומיים לבניינה של תעשיית היהלומים בפלשתינה, מאתגר דה פריס את הנרטיב הציוני המקובל על התפתחותה ה'טבעית' של התעשייה. תעשיית חיתוך היהלומים המצליחה של פלשתינה המנדטורית התחילה בכישלון, דווקא: כישלונה של הנהגת היישוב למשוך לפלשתינה את מקצועני היהלומים מקרב יהודי אירופה, שביקשו לעזוב את ארצות השפלה (בעיקר את אמסטרדם ואת אנטוורפן) ולמצוא מקלט מפני איומיה של גרמניה הנאצית המתחזקת. קברניטי המחלקה למסחר ותעשייה של הסוכנות היהודית ראו באיום הזדמנות להביא רבים מאנשי תעשיית היהלומים לפלשתינה ולהפיכתה למרכז אלטרנטיבי לחיתוך ולמסחר ביהלומים. אולם למרות המאמצים, שלהם היו שותפות הסוכנות היהודית וההסתדרות, רק מעטים מן היהלומנים היהודים בחרו לבוא לפלשתינה. רובם המכריע בחר להגר, ולו זמנית, לצרפת, לבריטניה, לניו יורק, לקובה ולברזיל, ובהן החלו תעשיות היהלומים לשגשג בזכותם. גם הסכמתה של ממשלת המנדט להורדת המס על יהלומי הגלם, שבאמצעותה ביקשה הסוכנות היהודית לסייע לפיתוח התעשייה, והניסיון ליצור מודל שיתופי בין ההון הלאומי לבין היהלומנים הפרטיים ובעלי הניסיון, לא הצליחו להביא להתפתחותה המהירה של התעשייה. מועדון היהלומנים, שהוקם בתל-אביב ב-1937, בעידודה של הסוכנות היהודית ובהנהגתו של אריה וייס, ממייסדי תל-אביב ודמות מוכרת ומקושרת בקרב תעשייני וסוחריי היישוב, לא הביאה לצמיחה המקווה של תעשיית היהלומים בפלשתינה ולגידול משמעותי בהגירתם של היהלומנים היהודים אליה.

על רקע כישלון דפוס פעולה ציוני מסורתי זה, שאפיין את התפתחותו של מרבית המשק היהודי בפלשתינה, מצליח דה פריס להאיר את חשיבותם של שני שושבינה המרכזיים של תעשיית היהלומים המקומית: האימפריה הבריטית וממשלת המנדט מחד גיסא, והיזם הנתנייתי עובד בן-עמי, שהצליח במקום שבו נכשלו אנשי מועדון היהלומנים. הוא טווה מארג קשרים מורכב בין ספקי יהלומי הגלם, קרטל כריית היהלומים של דה בירס, לבין ממשלת הוד מלכותה וקבוצת יזמים מקומית, שאפשרו את פיתוחה של התעשייה בפלשתינה ואת שגשוגה המהיר.

דה פריס מקדיש חלק ניכר מספרו לאינטרסים של האימפריה הבריטית ושל ממשלת המנדט להפוך את פלשתינה למרכז אלטרנטיבי לחיתוך יהלומים. כאמור לעיל, עד השנים האחרונות התעניינו ההיסטוריונים של תקופת המנדט בעיקר בהיבט הפוליטי והצבאי של פעילות ממשלת המנדט, ובתפקידה בעיכוב התפתחותו של היישוב היהודי באמצעות סגירת שערי ההגירה והטלת מגבלות על פעולות שונות של בניין אומה. הם מיעטו לעסוק בתרומתם של הבריטים להתפתחותם של הכלכלה, של התעשייה ושל דפוסיה הממשל בפלשתינה. לטענתו של דה פריס, השילוב של האינדואולוגיה הכלכלית הליברלית שאפיינה

את קברניטי האימפריה הבריטית והעדפתם שיתוף פעולה עם בעלי הון פרטיים, עם שאיפתם לצמצום העלויות הכרוכות בשליטה בפלשתינה וצורכי המלחמה בראשיתה של מלחמת העולם השנייה, היו נדבך מרכזי לא רק במיסודה של תעשיית היהלומים המקומית, אלא גם בחיזוקה של האלטרנטיבה הקפיטליסטית למשטר הכלכלי הריכוזי שהנהיגו ההסתדרות והסוכנות היהודית באותן שנים. לאורך פרקי הספר מייטיב דה פריס לשרטט את האינטרסים המורכבים של בריטניה בבנייתה של תעשיית היהלומים בפלשתינה כאלטרנטיבה למרכז באנטוורפן, וכחלק מן המאמץ המלחמתי של בעלות הברית במלחמת העולם השנייה. תעשיית היהלומים, על פי דה פריס, הייתה משאב חשוב ביותר בבנייה של מכות המלחמה של בעלות הברית, הן בשל תרומתה למימון המאמץ המלחמתי והן בשל חשיבותם של היהלומים התעשייתיים בתהליכי ייצור חשובים. החשש מפני נפילתה של תעשיית היהלומים לידי גרמניה עם כיבושן של אמסטרדם ואנטוורפן, הביא את ממשלת הוד מלכותו לחפש אחר אלטרנטיבה.

מרכזיותם של היהודים בתעשיית היהלומים העולמית, ומיקומה הנוח של פלשתינה בנתיב אספקת היהלומים ושיווקם, היו חלק מן הסיבות שבגללן נחשבה פלשתינה למרכז אלטרנטיבי אפשרי. אולם עניינה של בריטניה בתעשיית היהלומים לא הסתכם בהקמתו של מרכז עיבוד חלופי. אפשרות פיתוחו של מרכז חלופי שכזה בבריטניה עצמה, ובעיקר הצורך להבטיח את אפשרות שיקומה של תעשיית היהלומים הבלגית לאחר המלחמה, כחלק מן הברית עם הממשלה הבלגית הגולה, עיצבו את מדיניותה של האימפריה ושל ממשלת המנדט בתחום זה.

שני מכשולים מרכזיים עמדו בשלב הראשון לפני פיתוח התעשייה בפלשתינה: הצורך להבטיח אספקה של חומרי גלם, בעיקר של אבנים קטנות, מסינדיקט דה בירס שהתנה תחילה את מכירת האבנים הקטנות ברכישת אבנים גדולות יותר וקשות יותר לעיבוד, והצורך לרכוש את אמונה של בריטניה בכך שיהלומים שיופקו לפלשתינה לא ימצאו את דרכם לגרמניה ולתעשיית היהלומים המתחרה שהתפתחה בה עוד לפני המלחמה. תמיכתה של בריטניה בהקמת המרכז בפלשתינה, ובאספקת חומרי הגלם הנחוצים לשגשוגו, היו בראש ובראשונה ביטוי להיגיון ולניסיון הקולוניאליים, אבל גם תוצר של קשריו הענפים של בן־עמי בממשלת המנדט, באירופה ובקרב העילית היוזמת של פלשתינה.

זמינות ארכיונים של בן־עמי ושל התאחדות תעשייני היהלומים בישראל אל מול דלותם של ארכיונים אחרים, שהיו עשויים להאיר באופן שונה את תולדות התעשייה בפלשתינה, מסבירים, אולי, את המקום המרכזי שנשמר בספר זה לפועלו של בן־עמי. עם זאת, דמותו הצבעונית, פועלו המגוון הן במיסוד ענף היהלומים והן בתחומים אחרים בתולדות הצינונות, וגם ההתנגדות העזה שעורר מצדיקים את ההתמקדות בדמותו כגיבורו הדרמטי של הספר. בן־עמי, ממייסדי נתניה ולימים ראש העיר שלה, עיתונאי ועורך בעל השקפה כלכלית ליברלית, ביקש להפוך את נתניה למעוז של יזמות פרטית. אף שלא היה לו כל רקע בתעשיית היהלומים, האמין כי תעשייה זו עשויה לשמש תשתית לקידומה של יזמות קפיטליסטית

בפלשתינה ולהקמתה של עיר שתתבסס על יזמות עצמאית שכזו, שאינה תלויה בשיתוף פעולה עם מוסדות היישוב היהודי. לצורך קידום חזון זה הוביל בן־עמי קבוצה של יזמים ובעלי הון, שלרובם לא היה רקע בתעשיית היהלומים, בניסיון לפתח תעשייה כזו ולזכות בתמיכתם של הבריטים ובהבטחה לאספקת חומרי גלם לפלשתינה. הספר משרטט בפירוט את תפקידו של בן־עמי במהלך זה. כנגד מערך הייצור והשיווק שהציגו אנשי מועדון היהלומנים, אשר נסמך ישירות על מימון וסיוע של הסוכנות היהודית ושל הארגונים הקשורים בה, המערך שהציעו בן־עמי ועמיתיו הנתנייתים היה פרטי בעיקרו. מערך הפיקוח והאבטחה התבסס על ארגון היררכי בראשותו של בן־עמי עצמו. ההבנה שרכש בעת ביקוריו באנטוורפן על מרכזיותה של הפוליטיקה המקומית והבינלאומית בארגון תעשיית היהלומים, והיחסים האישיים שרקם עם יועצי ממשלת הוד מלכותה בתחום, ועם נציגיו של קרטל היהלומים דה־בירס בבריטניה, תרמו להכרה בו כמי שיוכל להבטיח את האינטרסים של בריטניה בקידומה של תעשיית יהלומים בפלשתינה. העובדה שעבד במנותק מן המוסדות הציוניים וחסך מממשלת המנדט את הצורך להעניק לגיטימציה ולשתף פעולה עם מוסדות אלה בעידן של מתיחות בין ממשלת המנדט לבין המוסדות הלאומיים, הגבירו את כדאיותה של האופציה הפרטית שייצג בן־עמי בעיני ממשלת הוד מלכותה. בתנאים אלה הועדפה האופציה שקידם, והוא והארגון שעמד בראשו זכו למעשה במונופול על השליטה ביבוא יהלומי הגלם, על ייצואם ועל הפיקוח על תהליך הייצור כולו. החלטה זו של ממשלת הוד מלכותה, טוען דה פריס, הייתה זריקת מרץ משמעותית לקידומה של האלטרנטיבה הקפיטליסטית בבנייתה של כלכלת היישוב היהודי בפלשתינה. חוסר התלות במוסדות הלאום, והמונופול שקיבל עבור התאחדות תעשייני היהלומים בפלשתינה, אפשרו לבן־עמי מאוחר יותר למנוע התפתחות מונופול הסדרותי בייצוג עובדי ענף היהלומים בתחום יחסי העבודה, עובדה שהעניק יתרון לתעשיינים לפחות בראשית הדרך.

לאחר שהוא מבסס את טענתו בדבר מרכזיותם של רוחות המלחמה, המדינה האימפריאלית והיזמות הפרטית בכינונה של תעשיית היהלומים בפלשתינה, מתפנה דה פריס לסקור את התפתחותה של תעשייה זו. כאן מתגלה נקודת חוזק נוספת של הספר. זהו החיבור ההדוק בין מאפייניה הייחודיים של תעשיית היהלומים, ובכללם ההיבטים הטכניים והמכניים של חיתוך היהלומים, של דפוסי העבודה על רצפת הייצור, של תהליכי ההכשרה של מלטשי היהלומים עצמם, של תנאי העבודה ושל מבנה השכר שאפיינו את התעשייה, כמו גם של מאפייני האבן עצמה, לבין הפוליטיקה הגלובלית שמאפיינו תעשייה זו. בן־עמי הצליח לזכות באישורן של ממשלת הוד מלכותה ושל קרטל דה בירס למיקודה של התעשייה המקומית באבנים קטנות, לצד התחייבות של ההתאחדות לרכוש את ליטוש היהלומים במלטשות ולא בבתים פרטיים (כפי שהיה מקובל באנטוורפן). הצלחה זו השפיעה על התפתחותה של התעשייה המקומית ועל יכולתם של עובדי התעשייה להתאגד ולנסות לשנות את תנאי העבודה שהתפתחו בתעשייה. העובדה כי עיבודן של האבנים הקטנות מצריך התמחות קצרה מזו הנדרשת לליטוש האבנים הגדולות אפשרה להכשיר במהירות

יחסית עובדים רבים בתעשייה זו, למרות מספרם המצומצם של מקצועני הליטוש שבאו באותה עת מאירופה. הביקוש לאבנים הקטנות בארצות הברית, ופיתוחה של טכנולוגיה שאפשרה לעבד אותן ללא התמחות ממושכת או ידע מקצועי רב בעיבודן ובשיווקן, אפשר לבעלי הון שלא היה להם כל רקע בענף היהלומים להיכנס לתחום וליהנות מרווחיותו הגבוהה. כל אלה אפשרו את פריחתה המהירה של תעשיית היהלומים המקומית ואת התחזקותה של התאחדות תעשיית היהלומים, ללא תלות במוסדות היישוב. היבטים טכניים וארגוניים אלה השפיעו עד מהרה גם על יחסי העבודה בענף היהלומים, ולהם מקדיש דה פריס עמודים רבים בספרו.

תלותה המוחלטת של תעשיית היהלומים המקומית באספקת יהלומי הגלם, באמצעות חברת הסחר ביהלומים (Diamond Trading Company) הלוונדונית, בשוק האמריקני ובאינטרסים הלווקליים והבינלאומיים של בריטניה שאפשרו את פריחתה, הפכה עד מהרה למקור לאי ודאות ולמשברים רצופים שאיימו על המשך קיומה. כשסיומה של מלחמת העולם נראה באופק, ביקשו הבריטים וקרטל היהלומים דה בירס להבטיח את צמיחתה מחדש של תעשיית היהלומים בבלגיה גם על חשבונה של התעשייה המקומית. אינטרסים אלה פגעו עד מהרה בהספקת יהלומי הגלם לפלשתינה. אי ודאות וקשיים בתזרים המזומנים של התעשיינים המקומיים הקשו עליהם לעמוד בהתחייבויותיהם לחברת הסחר הבריטית. במקביל, התחרות עם התעשייה הבלגית המתחדשת ושינויים בדרישות השוק האמריקני הותירו בידי היהלומנים המקומיים סחורה רבה שלא יכלו לשווקה. עצמאותה של התאחדות תעשיית היהלומים וחוסר יכולתה לגייס משאבים בתנאי אי הוודאות הללו פגעו במעמדו של בן־עמי. הוא הואשם עתה בניהול בלתי תקין של ההתאחדות ובגריפת הון לכיסו הפרטי על חשבון היהלומנים האחרים. המצוקה פגעה גם בעובדי הענף, שרבים מהם הפכו מובטלים ונאלצו לרכוש הכשרה מחודשת, שתאפשר להם להתמודד עם ליטושן של אבנים גדולות יותר שסופקו על ידי הקרטל. שילוב מצוקות אלה הביא בסופו של דבר לפתיחת דלתות התעשייה העצמאית בפני המוסדות הציוניים – הסוכנות היהודית, ההסתדרות והתאחדות התעשיינים – שחתרו למעורבות בה מימיה הראשונים. נוכח המשברים הרבים שאיימו על קיומה של התעשייה הצעירה נדרשו המוסדות הציוניים להעמיד משאבים לאומיים לטובת תעשיית היהלומים, לגייס את קשריהם הפוליטיים כדי להבטיח פתיחת שווקים ואספקת חומרי גלם, ולהתערב בסכסוכי העבודה הרבים שליוו את המשברים בתעשייה. כך, למרות השמירה לכאורה על מעמדה ועל עצמאותה של התאחדות תעשיית היהלומים, קיבלה תעשיית היהלומים גושפנקה לאומית מלאה לקראת הקמתה של מדינת ישראל.

דה פריס מתעניין בתפקידה של המדינה בארגון התעשייה ובביסוסה, ולכן הוא עוסק גם בהיגיון המדינתי של מוסדות המדינה שבדרך ובפעולתם להצלת התעשייה ברגעיה הקשים. כאן טמונה אולי גם חולשתו העיקרית של הספר. בהיותו היסטוריון חברתי, שאינו מחויב להציג מערך תיאורטי ברור וגלוי, דה פריס אינו טורח להציג דיון תיאורטי סדור במושג המדינה, שהוא מושג מרכזי בסוציולוגיה הפוליטית ובמדעי המדינה. אף שהספר כולו

עוסק במרכזיותם של ה'מדינה' ושל ה'היגיון המדינתי' של ממשלת בריטניה, של ממשלת המנדט, ומאוחר יותר גם של המוסדות הלאומיים בעיצובה של התעשייה המקומית, דה פריס אינו מבחין בין הגיונות מדינתיים מסוגים שונים. כך, אף על פי שהנתונים העומדים לרשותו מאפשרים לו לפתח דיון תיאורטי כזה, הוא אינו מציע משנה סדורה על ההבדלים בין ההיגיון המדינתי האימפריאלי לבין זה של מדינת הלאום ושל בניין אומה. הספרות התיאורטית מלמדת אותנו רבות על ההבחנה בין הגיונות אלה ובין האינטרסים של מדינות מסוגים שונים אל מול אזרחיהן ואל מול בעלי עניין אחרים בהן. את משימת הקישור בין ממצאי המחקר המרתקים לבין הספרות התיאורטית העשירה שאינה מצוטטת מותר דה פריס בידי הקוראים. הידע העצום שירכשו במהלך קריאת הספר על הפוליטיקה הגלובלית של תעשיית היהלומים ועל תפקידם של בריטניה וממשלת המנדט ושל בעלי ההון המקומיים בעיצובה של הכלכלה הישראלית, מציב אותם בעמדה טובה להמשך פיתוחה של התיאוריה על הקשר שבין מדינה, הון ועבודה בפלשתינה המנדטורית.